

Márton Miklós

A referencia problémái

Bevezetés

Egy adott nyelvi kifejezés (x) referenciáján legtágabb értelemben a „Mire utal x ?” kérdésre adható választ értjük. Ezt Frege óta szokás szembeállítani a kifejezés értelmével vagy jelentésével (lásd alább), amely ezzel szemben a „Mit ért a kompetens beszélő x -en?” kérdésre válaszol. Egy referencia-elmélet tehát a referáló típusú nyelvi kifejezések és a világ dolgai közötti viszonyt foglalkozik. „A világ dolgai” kifejezést itt a lehető legsemlegesebb értelemben használom, ki-ki ontológiai meggyőződése és ízlése szerint töltheti meg azt tartalommal, ide értve akár a gondolatokat vagy a mentális állapotokat is. A referencia kérdése tehát olyan nyelvi kifejezések esetében merül fel, amelyek egyedi létezőkre utalnak, vagy legalábbis képesek egyedi létezőkre utalni. Nyilván nem minden nyelvi kifejezés ilyen. Szinte biztosak lehetünk benne, hogy a „nos” vagy a „mindazonáltal” nem referáló kifejezések, de az „és”, a „vagy”, illetve az egyéb ún. logikai operátorok esetében is komoly kétségeink lehetnek, bár ez ügyben – mint azt látni fogjuk – megoszlanak a vélemények. Kétségkívül vannak azonban olyan – szintaktikailag egyszerű – nyelvi eszközeink, amelyek segítségével képesek vagyunk egyedi létezőkre utalni. Ezeknek két csoportját szokás elkülöníteni:

- a) nevek
- b) indexikus kifejezések (névmások, mutatószók, határozószók).

A referencia-elméletek fő kérdése mindezek után az, hogy mitől, hogyan referálnak a referáló kifejezések, illetve hogyan adhatunk számot arról a „mechanizmusról”, amely meghatározza, hogy mire utal egy nyelvi kifejezés. Más szóval, a kérdés az, hogy miről beszélünk, amikor egy referáló kifejezést használunk.¹ Az elméletek közötti vitákat a legáltalánosabb szinten azzal jellemezhetjük, hogy az alábbi, intuitíve egyaránt plauzibilis álláspontok közül melyikhez állnak közelebb. Amikor ugyanis nyelvünket arra használjuk, hogy a világ dolgairól beszéljünk, bármik is legyen azok, akkor:

1. Teljes joggal véljük úgy, hogy tudjuk, mit beszélünk. Igencsak valószínűtlennek tűnik ugyanis, hogy ha megfogalmazok egy gondolatot a világról, akkor magam ne tudnám, mi ez a gondolat. Ehhez pedig az is hozzátartozik, hogy tudnom kell, a világ mely részéről szól e gondolat. Az meg egyenesen lehetetlennek látszik, hogy azt higgyem, gondolok valamire, miközben nem gondolok semmire. Vagyis egy gondolat és annak referenciája elválaszthatatlan, belső viszonyban áll egymással, míg a nyelvi kifejezés referenciája e közvetlen kapcsolatra épül, így válik közvetetté. A gondolat tehát immanensen, minden külső

¹ Egyes szerzők szerint a két megfogalmazás nem minden esetben ekvivalens. Van úgy, hogy nem ugyanarra referál egy adott kifejezés, mint amiről mi beszélünk a szóban forgó referáló kifejezés használata által.

hozzjárulás nélkül, eredendően utal valamire, és a konvencionális – tehát esetleges – nyelvi kifejezések csak ezt az eredeti referenciális kapcsolatot teszik publikussá. Ezt a követelményt Gareth Evans nyomán „Russell-elmélet” nevezzük.

2. Ugyanakkor azt is el kell ismernünk, hogy egy dologon belül nincs semmi, ami elégséges lenne ahhoz, hogy meghatározza, milyen tőle független másik dologgal álljon valamilyen kapcsolatban. Még gondolataink, mentális tartalmaink sem képesek erre. Aki ezt tagadja, az valamiféle – Hilary Putnam kifejezésével élve – „mágikus referencia-elméletet” vall. Éppen ezért az, hogy adott esetben miről beszélünk egy nyelvi megnyilatkozás megtételekor, vagyis hogy a megnyilatkozás által kifejezett gondolat mire utal, nagyban függ magától attól a dologtól, amiről beszélünk, a megnyilatkozás kontextusától, illetve nyelvközösségünk nyelvhasználati szokásaitól. Még gondolataink sincsenek tehát közvetlen, minden külső hatástól független kapcsolatban tárgyaikkal. E második követelményt általában a *szemantikai externalizmus* tételeként tartják számon.

Első pillanatban látható, hogy a két megközelítés egymás szöges ellentéte. Míg az elsőben a referencia meghatározásának útja kvázi „belülről kifelé” történik, addig a második esetben „kívülről befelé”. Ami pedig különösen megnehezíti a két megközelítés közötti választást, az az a tény, hogy – mint minden komoly filozófiai dilemma esetében – a józan ész itt is mindkettőt elfogadhatónak tartja.

E hosszúra nyúlt bevezetés után a fentieket szem előtt tartva igyekszem általános áttekintést nyújtani a referencia jelzett problémáit tárgyaló jelentősebb elméletekről. Részletes, az elméletek „finommechanikáját” is bemutató tárgyalásra jelen keretek közt nincs mód, ám mielőtt nekilátnék az egyes, referáló nyelvi kifejezésekről adott elméletek tárgyalásának, elkerülhetetlen legalább dióhéjban megismerkednünk a Gottlob Frege által megalkotott szemantikával. Meggyőződésem ugyanis, hogy a referáló kifejezések problémái csak e szemantika alapvető fogalmainak ismeretében érthetőek, mivel e problémák a fregei szemantika keretében fogalmazódtak meg, és legtöbbször annak egyes gyengébbnek vélt pontjaira hívják fel figyelmünket.

1. Frege szemantikájának alapvonalai

Gottlob Frege legismertebb nyelvfilozófiai hozzájárulása minden bizonnyal a nyelvi kifejezések kettős szemantikai értékének kidolgozása volt, amelynek leg-részletesebb kifejtését *Jelentés és jelölés*² című, eredetileg 1892-ben megjelent művében találhatjuk. Frege ebben az írásában az ún. denotatív jelentéselmélet kritikája kapcsán terjeszti elő javaslatát. A denotatív jelentéselmélet lényege, hogy egy nyelvi kifejezés jelentését azonosítja a kifejezés referenciájával. Mivel a nevek szemantikai szerepe – úgy tűnik – kimerül annyiban, hogy egy tárgyat

² Magyarul in Frege, Gottlob: *Logikai vizsgálódások*. Osiris, Budapest, 2000, 118–148. A német eredetiben *Sinn und Bedeutung*. A címben szereplő két alapvető terminus fordítása körül meglehetősen nagy a zűrzavar nemcsak a magyar, hanem például az

jelölnek, ezért ha valahol, akkor a nevek esetében viszonylag plauzibilis ez az elgondolás. John Stuart Mill nyomán mindezt úgy fejezhetjük ki, hogy a tulajdonnevek csak denotálnak, megjelölnek, konnotációval nem rendelkeznek, azaz a denotált tárgy semmilyen attribútumára nem utalnak.

Tegyük még ehhez hozzá azt a rendkívül egyszerű és meggyőző belátást, hogy egy összetett nyelvi kifejezés jelentését részeinek jelentése és ezek összetételének módja határozza meg. Ezt a kompozicionalitás elvének nevezzük. A kompozicionalitás elve alapján pedig, ha egy mondatban egy szót ugyanolyan jelentésűre cserélünk ki, akkor nem lehetséges, hogy megváltozzon a mondat jelentése és igazságértéke sem. Frege híres ellenpéldája erre az alábbi két mondat (a „Hesperus” és a „Phosphorus” kifejezések egyaránt a Vénusz bolygót, magyarul az Esthajnalcillagot jelölik.):

(1) A babiloni csillagászok azt gondolták, hogy a Hesperus azonos a Phosphorus-szal.

Ez a kijelentés nyilvánvalóan hamis. Ezzel szemben, ha az (1) mondatban szereplő „Phosphorus” kifejezést az ugyanolyan referenciájú „Hesperus”-szal helyettesítjük, akkor az alábbi kijelentést kapjuk:

(2) A babiloni csillagászok azt gondolták, hogy a Hesperus azonos a Hesperus-szal.

Ez utóbbi mondat nyilvánvalóan igaz. És az is teljesen nyilvánvaló, hogy egészen más a két mondat jelentése.

Frege ezzel kapcsolatos másik példája az azonosság problémáját tárgyalja. Vegyük az alábbi két mondatot:

(3) Hesperus azonos Hesperus-szal.

(4) Hesperus azonos Phosphorus-szal.

Nyilvánvaló, hogy a szó hétköznapi értelmében nem egyezhet meg a két mondat jelentése, amit már az is mutat, hogy a (4) állítás igazságára tapasztalati úton jöttek rá a csillagászok, míg a (3) mondat mindenki számára evidensen igaz.

Noha Hesperus és Phosphorus referenciája azonos, hogyan lehetséges, hogy mégis valódi ismeretértékű, informatív állítás a fenti (4) mondat? Úgy tűnik, valamilyen különbségnek mégis kell lennie a „Hesperus” és a „Phosphorus” szavak között, ami megmagyarázza (3) és (4) különbségét. Elégé természetesen adódik itt az a megoldás, hogy a különbség magukban a szavakban mint ugyanannak a dolognak eltérő megnevezéseiben lelhető fel. Ez esetben tehát arról volna szó, hogy ugyanazt a tárgyat két különböző névvel illetjük, és az azonosságállítás azt állítaná, hogy a két nyelvi jel ugyanannak a tárgynak a neve. Az azonosság ezen elképzelés szerint tehát a jelek közötti reláció volna. Bár *Fogalomírás* című művében korábban Frege is e nézetet vallotta, a *Jelentés és jelölés*ben

angol nyelvű szakirodalomban is. Magam a megjelent fordítástól eltérően a *Sinn*t értelemként, míg a *Bedeutung*ot referenciaként vagy jelölétként adom vissza. Sok más ok mellett azért, mert úgy vélem, a *jelentés* szó hétköznapi használata mindkét fregei szemantikai értéket lefedti.

azt állítja, hogy az azonosságállítások nem a nevekről szólnak, vagyis a (4) mondat nem úgy értendő, mint ami azt állítja, hogy a „Hesperus” név ugyanazt a dolgot jelöli, mint a „Phosphorus” név.³ Ebben az esetben ugyanis nem tulajdonítanánk az állításnak valódi informatív értéket, hiszen az, hogy hogyan nevezzünk el egy dolgot, konvenció kérdése. Egy konvenciót pedig – legalábbis a konvenciót használók – nem szoktak „felfedezni”. Amikor valaki rájött (4) igazságára, nem egy nyelvi konvenció fennállására jött rá. Ez valódi empirikus felfedezés volt.

Frege megoldása szerint ami itt a különbséget alkotja az azonosságban, az valójában a referencia megadási módjai közti különbség. Ahogy egy egyenlő oldalú háromszög súlypontját háromféleképpen is megadhatom két tetszőleges súlyvonal metszéspontjaként, úgy a Vénusz bolygóra is többféleképpen utalhatok. Ebben az esetben az, hogy $s_a \cap s_b = s_b \cap s_c$, csakúgy, mint a (4) példamondat, egyrészt informatív lesz, másrészt nem pusztán önazonosságot fejez ki. A referencia megadásának ezt a módját nevezte el Frege *értelemnek*. Ezek nevek esetében olyan határozott leírásokkal adhatók meg, amelyeket a referencia kielégít.⁴ A „Phosphorus” név értelmét például valami olyasféle leírással adhatjuk meg, mint „az az égitest, amelyik legtovább látszik a reggeli égbolton”. Minderől a nevek leíró elmélete kapcsán még bőven lesz szó.

Két azonos jelölésű szónak lehet eltérő az értelme (lásd fenn), fordítva azonban ez nem igaz. Vagyis, ha már megfajítottuk egy kifejezés értelmét, akkor egyértelműen meghatározhatjuk referenciáját, ám a referenciáról nem következtethetünk vissza az értelemre. Az értelem határozza meg a referenciát, nem pedig fordítva. E tétel alapvető jelentőségű lesz a későbbi problémák megértése szempontjából, bár meg kell jegyeznünk, hogy Frege szerint az, hogy több értelemhez is tartozhat ugyanaz a referencia, hétköznapi nyelvünk pontatlanságának tudható be, és egy szabályos logikai nyelvben ilyen nem fordulhat elő.

Értelem és referencia megkülönböztetését Frege következetesen keresztülvitte az összes nála előforduló szintaktikai kategória szemantikájának kidolgozásakor. Elméletében két alapvető, önmagában teljes grammatikai kategóriával dolgozik. Ezek a név és a mondat. A nevek tárgyakra referálnak, értelmük pedig – mint azt már említettem – egy határozott leírásnak felel meg. A mondatok referenciája az Igaz és a Hamis – amelyek Frege szerint szintén tárgyak –, értelmük pedig egy gondolat. A többi kategória a név és a mondat segítségével van definiálva, ezért nem nevezhetők önmagukban teljesnek. Frege például predikátumnak nevezi azokat a kifejezéseket, amelyek nevekből mondatokat állítanak elő. A kifejezések szemantikai értékére ugyanez vonatkozik, vagyis a predikátumok referenciája olyan függvény, amely nevek referenciájából, értékeiből (tárgyakból) mondatok referenciáit (igazságértékeket) képezi. További nem teljes

³ Lásd Frege, Gottlob: Fogalomírás. In uő: *Logikai vizsgálódások*. Id. kiad. 15–73; ill. uő: Jelentés és jelölés. Id. kiad.

⁴ Jelen gondolatmenetben a leginkább elterjedt Frege-interpretációt követem. A *Sinn* Fregénél betöltött szerepéről adott, ettől eltérő interpretációhoz lásd: Evans, Gareth: *The Varieties of Reference*. I/1. Clarendon Press, Oxford, 1982; ill. uő: *Understanding Demonstratives*. H. Parret – J. Bouveresse (eds.): *Meaning and Understanding*. W. de Gruyter, Berlin, 1981.

kifejezések például a logikai operátorok, amelyek általában mondatok referenciájából mondatok referenciáját állítják elő, vagyis referenciájuk egy igazságfüggvény, hiszen igazságértékből igazságértéket képeznek. Mindebből láthatjuk, hogy Fregénél minden olyan mondatrész rendelkezik referenciával, amely hozzájárul az őt tartalmazó mondat referenciájának, vagyis igazságértékének meghatározásához, még az olyanok is, mint az „és” vagy a „minden”. Ez a követelmény abból adódik, hogy Frege a kompozicionalitás elvét mind a jelöletek, mind az értelemek vonatkozásában külön-külön érvényesnek tartotta.⁵

Első ránézésre talán furcsának tűnhet az a megoldás, hogy egy mondatnak nem az általa kifejezett gondolat a jelölete, hanem a mondat igazságértéke. Frege ezt szintén a kompozicionalitás elvével indokolja, hiszen a gondolat az, ami mindenképpen megváltozik, ha a mondat egy szavát ugyanolyan jelöléttű, de más értelmű szóra cseréljük. (Lásd a fenti (3) és (4) példamondatok különbségét!) A mondat igazságértéke viszont – legalábbis ún. extenzionális kontextusokban – nem változik. Eppen ezért szerinte ha jelölet nélküli szó kerül a mondatba, akkor a mondatnak sem lesz jelölete, vagyis igazságértéke. Tehát az, ami megváltozik a mondatban, ha egyszer van, másszor pedig nincs egy alkotóelemének referenciája, az nem más, mint a mondat igazságértéke. Ezért ez lesz a mondat jelölete, nem pedig a mondat által kifejezett gondolat, hiszen a mondat attól, hogy szerepel benne egy jelölet nélküli kifejezés, még nem szűnt meg értelemesnek lenni, egy gondolatot kifejezni. Vagyis – legalábbis a közkeletű Frege-értelmezések szerint – egy mondat akkor is kifejez egy gondolatot, ha sem nem igaz, sem nem hamis, mivel ekkor egy referencia nélküli alkotóelem szerepel benne. Ugyanez igaz a többi szintaktikai kategóriára is: egy név akkor is értelemes, ha történetesen nem utal semmire.

Fontos még megjegyeznünk, hogy Frege szerint sem a mondatok által kifejezett gondolatok, sem a nevek értelemi nem azonosíthatók az egyes nyelvhasználók elméjében ezekről kialakult képzetekkel vagy asszociációkkal. A gondolatok nem az egyén „birtokai”, hanem az emberiség közös kincse, amelyhez bárki hozzáférhet egy mondat értelmének megragadása által. Egy gondolat ezért örök, és amennyiben igazságértékkel rendelkezik, örökké igaz vagy hamis.

2. Nevek

2.1. Tulajdonnevek

Talán legalapvetőbb referáló funkciójú nyelvi eszközeink a nevek, ezek közül is főleg a tulajdonnevek. A tulajdonneveket elsősorban az ún. leírásoktól érdemes elkülönítenünk. Leíráson olyan nyelvi kifejezéseket értünk, amelyek egy vagy több predikátum révén bizonyos tulajdonságokra, illetve ezen keresztül e tulajdonságokkal rendelkező tárgyakra utalnak. Lássuk, mivel támasztható alá a nevek és a leírások közti éles különbségtéves!

⁵ Frege még az imént bemutatott rendszeren belül megkülönböztetett közvetlen és közvetett szemantikai értékeket. Ennek tárgyalására hely hiányában most nem térek ki. Lásd a *Jelentés és jelölet* megfelelő részeit.

Egy leírást egy névvel szemben akkor is meg lehet érteni, ha soha azelőtt nem hallottuk. Ez csak azért lehetséges, mert a leírást alkotó kifejezések értelmét már ismerjük, és ezekből meg tudjuk konstruálni az egész leírás értelmét. Éppen ezért a leírásokat nem tekinthetjük szemantikailag egyszerű referáló kifejezéseknek.⁶ A tulajdonnevek sajátossága ezzel szemben éppen az, hogy még ha rendelkeznek is belső szintaktikai szerkezettel, ezen alkotórészek szemantikai értékei nem járulnak hozzá az egész kifejezés jelentéséhez. Vagyis a tulajdonnevek szemantikailag egyszerű kifejezések, és az, hogy mire utalnak, nem hámozható ki a benne szereplő szavak jelentéséből. Saul Kripke példájával élve: a „Szent Római Birodalom” a 18. században egy politikai alakulat neve volt, azonban ez nem volt sem szent, sem római, sem pedig birodalom. Néha ugyan egy név hordozhat némi információt referenciájáról, azonban ebben is könnyen csalódhatunk. Hadrianus római császár nevéből például hajlamosak vagyunk úgy vélni – ha nem is tudjuk, e név mire utal, az a latin nyelvet csak felületesen ismerők számára már magából a névből is kiderül –, hogy itt egy ember, történetesen egy férfi nevéből van szó. Azonban ez sem biztos: Friedrich Dürrenmatt *A nagy Romulus* című drámájában például „Hadrianus” – más császárnevekhez hasonlóan – egy tyúk neve, ami, ugye, sem nem ember, sem nem hímnemű. Mindezt úgy is kifejezhetjük, hogy a nevek, a határozott leírásokkal szemben, megállapodás alapján jelölnek.

A nevek referenciájának legfőbb problémája pontosan fent említett jellegzetességükből fakad. Mivel a névből nem derül ki, mire utal, ezért a név által jelölt dolgot a névtől függetlenül is tudnunk kell azonosítani! Vagyis nem értünk meg egy tulajdonnevet tartalmazó mondatot, ha valahonnan máshonnan – észlelésből, emlékezetből, leírás alapján stb. – nem tudjuk, mire utal a név.

2.1.1. A leíró elmélet

Mint már korábban láthattuk, Frege nyomán bizonyossá vált, hogy a jelentésnek a pusztán denotációval való azonosítása még a nevek esetében sem működik. Annak érdekében, hogy ezt a tételt a maga általánosságában belássuk, tekintsük az alábbi példamondatokat:

- (5) A Hesperus azonos a Phosphorusszal.
- (6) A Mikulás Lappföldön lakik.
- (7) Atlantisz nem létezik.
- (8) Judit úgy véli, hogy Cicero római volt, de Tullius nem.

E mondatok mindegyikével gondok volnának, ha a bennük szereplő nevek jelentéseit azonosítanánk denotátumaikkal. Azt már korábban láttuk, hogy a denotatív elmélet nem teszi lehetővé, hogy megragadjuk a különbséget (5) és az

⁶ Bizonyos helyzetekben azonban a leírások is betölthetnek a nevekéhez hasonló referáló funkciót. A leírások ilyen referáló használatának klasszikus elemzéséhez lásd Donnellan, Keith: Reference and Definite Descriptions. *The Philosophical Review*, 77/1966, 281-304.

egyszerű önazonosságot állító (3) mondat között. Továbbá: ha egy név jelentése azonos lenne azzal, amit megjelöl, akkor a semmire sem utaló, ún. üres nevek jelentésnélküliek lennének, ez pedig nyelvünk kompozicionális szerkezete miatt azzal járna, hogy az őket tartalmazó mondatok, így (6) is értelmetlen lenne, ami meglehetősen konstraintív álláspont. Ha Atlantisz nevének jelentése azonos lenne a mitikus elsüllyedt földrésszel, akkor először is ahhoz, hogy értelmes állítást tegyünk róla, fel kellene tételeznünk, hogy létezik. Ekkor (7) önellentmondó állítás lenne, holott úgy tűnik, nem az. Végül, ha egy név jelentése denotátumával azonos lenne, akkor a (8) mondatban Judítanak vagy logikailag ellentmondásos vélekedést kellene tulajdonítanunk, vagy azt kellene gondolnunk, hogy nem érti a magyar nyelvet, hiszen a „Tullius” és „Cicero” nevek ugyanarra a személyre, Marcus Tullius Ciceróra utalnak. Egyik megoldás sem tűnik valószínűnek.

Fregénél és másoknál ilyen és ehhez hasonló kritikái észrevételek vezettek a nevek leíró elméletéhez. Eszerint a nevek egy leíró tartalommal rendelkeznek, amely tartalom egyértelműen kijelöli referenciájukat.⁷ E leírással megadható tartalom lesz a név értelme vagy jelentése. A leíró elmélet segítségével megoldhatók az (5)-(8) mondatok kapcsán felvetett problémák. Két névnek megegyezhet a referenciája, de eltérő leíró tartalmuk lehet, míg az üres nevet tartalmazó mondatok értelmesek lehetnek akkor is, ha nem létező tárgyak neveit tartalmazzák. Ebben az utóbbi esetben a hagyományos Frege-értelmezés szerint a mondat, bár értelmes, de igazságérték nélküli. Ettől eltérő értelmezést javasolt Gareth Evans,⁸ aki szerint Frege az üres nevek problémáját voltaképpen a szőnyeg alá söpri. Szerinte ugyanis Frege inkonzisztens akkor, amikor egyrészt azt állítja, hogy egy névnek lehet értelme, miközben nincs jelölete, másrészt az értelmet a jelölet megadásának módjaként határozza meg. Az utóbbi megfogalmazás azt vonná maga után, hogy nincs túl sok értelme a jelölet megadási módjáról beszélni jelölet nélkül. Evans szerint a valódi fregeánus megoldás abban áll, hogy az üres nevet olyanoknak tekintjük, *mintha* rendes tulajdonnevek volnának annyiban, hogy nem azonosíthatjuk őket az értelmetlen, halandzsá nevekkel. De valójában ezek csak *ál*-nevek. Nincs jelöletük, de úgy csinálunk, *mintha* volna. Az üres nevek esetében mindig – hol szándékosan, hol nem – a költészet, a fikció mezejére tévedünk.

Általában a nevek leíró elméletét szokás tulajdonítani Bertrand Russellnek is, azonban az ő esetében nem árt óvatosságnak lennünk. Russell abból indul ki, hogy egy kijelentés értelmességének a kérdése nem lehet empirikus kérdés, szemben azzal, hogy igaz-e vagy hamis a kijelentés. Ezért a valóban referáló kifejezéseknek szükségképpen kell hogy legyen jelöletük, különben azon múlik értelmességük, hogy létezik-e egy bizonyos tárgy, ami pedig empirikus kérdés. A valódi nevek tehát szükségképp jelölnek valamit. Ezen a módon elkerülhetjük azt a Russell szerint lehetetlen helyzetet, hogy két ember gondolata ugyanarra irányuljon, miközben az a valami nem létezik. A valódi nevek jelentése tehát

⁷ Legalábbis az aktuális világban. Ha az elméletet modális mondatokban előforduló nevekre is ki akarjuk terjeszteni, akkor a név jelentését olyan függvényként kell meghatározni, amely a névhez minden lehetséges világban egyértelműen hozzárendel egy referenciát.

⁸ Lásd *Varieties of Reference* című könyve IX-X. fejezeteit. Id. kiad.

nem lehet egy leírás, hiszen az, hogy egy leírásban szereplő tulajdonság-együttesnek megfelel-e bármi is a világon, megintcsak empirikus kérdés. Éppen ezért Russell a leírásokról szóló híres elméletével azt igyekszik bizonyítani, hogy a leírások valójában nem referáló kifejezések. Elmélete szerint a határozott leírásokat tartalmazó mondatok visszavezethetők olyan mondatokra, amelyekben nem fordulnak elő leírások. Russell megoldásának értelmében az ilyen esetekben valójában rejtett egzisztenciális kvantifikációt tartalmazó mondatokkal állunk szemben. A híressé vált példán szemléltetve:

(9) Franciaország jelenlegi királya bölcs.

jelentése definíció szerint

(10) Egyetlen olyan dolog létezik, ami jelenleg francia király, és ez a dolog bölcs. (Formálisan: $\exists x \forall y [Fx \& (Fy \supset (y=x)) \& Bx]$)

Mint látjuk, az elemzett mondatból már hiányzik a „Franciaország jelenlegi királya” kifejezés mint önálló alkotórész. A (10) mondat már nyilvánvalóan hamis. Tagadása pedig – ami egyszerűen abban áll, hogy tagadjuk, miszerint létezne olyan valami, amire áll ez a tulajdonság-együttes – igaz lesz.

Látható tehát, hogy a mondatok felszíni grammatikai szerkezetében szereplő látszólag referáló kifejezéseknek akkor van referenciájuk, ha a mondatok a mélygrammatikájukat megjelenítő elemzett formájukban igazak, és nincs referencia, ha az elemzett forma hamis. A mélygrammatika feltárása tehát Russell szerint megmutatja, hogy a határozott leírást tartalmazó mondatok által kifejezett proposíciókban egyáltalán nem szerepelnek konkrét, individuális tárgyak, amelyeket a mondat valamely alkotórésze megnevezne.

A leírásokkal szemben a valódi tulajdonnevek nyelvi szerepe Russell szerint tényleg kimerül abban, hogy egy tárgyat megneveznek. Ezekkel nem mondunk semmit, csak utalunk valamire, és ha ez a valami nem létezik, akkor értelmetlenné válik használatuk. Mivel Frege kimutatta, hogy szokásos neveinkre ez nem áll, ezért Russell ezeket nem is tekinti logikai értelemben neveknek. S minthogy szokásos neveink nem nevek, ezért nem is referáló kifejezések, és ebben az értelemben tényleg azonosak a leírásokkal, és Russell azonosként is kezeli őket. Szokásos értelemben vett tulajdonneveink tehát – mint a „Szókratész”, „Hesperus” stb. – valójában álcázott leírások. Ennyiben – de csak ennyiben – tehát Russellt is a leíró elmélet képviselői közé lehet sorolni.⁹

Russell a leírásokról és mindennapi neveinkről adott illetően elemzéssel tökéletesen meg tud felelni a bevezetésben említett első követelménynek. Világos ugyanis, hogy a (9) mondat értelmes gondolatot fejez ki, és ebben a beszélő és a

⁹ Russellnek a logikai tulajdonnévről alkotott híres elképzelése nyilvánvalóan episztemológiai megfontolásokon nyugszik. Ezek tárgyalása túllépné jelen írás kereteit, ezért csak az eredeti szövegekhez tudom utalni az érdeklődő olvasót. Lásd Russell, Bertrand: Tudás ismertség révén és tudás leírás révén. In uő: *Miszticizmus és logika*. Magyar Helikon, Budapest, 1976, 339–376; ill. uő: *A filozófia alapproblémái*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1991. 5. fejezet.

hallgató még akkor is bizonyos lehet, ha nem tudja, hogy adott esetben van-e Franciaországnak királya. Az tehát, hogy valódi gondolatot mondott-e ki, a beszélőn, és nem „a világ jóindulatán” múlik. A beszélő tehát bizonyosan érti azt a gondolatot, amelyet állítása kifejez, miközben lehet, hogy nincs tisztában a világ azon tényeivel, amelyekre a mondat utal. Ez azt mutatja, hogy a mondat által kifejezett gondolat meghatározásában nem játszanak szerepet a világ tényei. Végző soron tehát ahhoz, hogy megértsük, minden leírásnak olyan, általunk már ismert dolgokon kell alapulnia, amelyeket már nem leírunk, hanem valódi névvel megnevezünk. Ezzel elkerülhető ugyanis, hogy az értelem, amelyet mondataink kifejeznek, olyasvalamin múljon, amivel kapcsolatban egyáltalában felvetődhet, hogy nem létezik. Ekkor ugyanis az a lehetőség állna elő, hogy azt hisszük, gondolunk valamire, miközben nem gondolunk semmire. Ezt elkerülendő Russell szerint „az értelemnek, amelyet szavainkhoz fűzünk, olyasvalaminek kell lennie, amivel ismeretségben vagyunk”,¹⁰ vagyis aminek létezésében nem kételkedhetünk. E megfogalmazás az egyik legtisztább példája a bevezetésben említett „Russell-elvnek”.

A logikai tulajdonnevek tehát voltaképpen azon tárgyak megnevezésére szolgáló nyelvi eszközök, amelyekről tudásunk közvetlen. A logikai tulajdonnév így teljesen autonóm módon – minden kontextustól és egyéb szavak jelentésétől függetlenül – jelentéssel bíró nyelvi kifejezés, amely éppen ezért közvetlen (direkt referenciális) kapcsolatba kerül a megnevezett tárggyal. Az ilyen nevet tartalmazó állítás esetében pontosan ezért nem merül fel az azonosság kérdése: ha megértem az állítást, tudom, hogy kiről vagy miről van benne szó. Ilyen kifejezések nyelvünkben Russell szerint az ún. demonstratívumok, mint az „ez”, „itt”, „most”. Ha megértem beszélgetőpartnerem azon megnyilatkozását, hogy pl.: „Ez itt piros.”, akkor lehetetlen, hogy tévedésben legyek arra nézve, miről is beszél, és ha a mondat értelmes, akkor lehetetlen az is, hogy ez a valami ne létezzék.

2.1.2. A leíró elmélet problémái

A nevek leíró elméletével kapcsolatos legnagyobb nehézség pontosan a félreazonosítás lehetőségéből származik. A leíró tartalom ugyanis, amit az egyes nyelvhasználók egy névhez kötnek, egyénről egyénre és időről időre változhat. Ha az „Arisztotelész” névhez valaki csak a „Nagy Sándor nevelője”, míg egy másvalaki csak a „Platón tanítványa” leírást képes kapcsolni, akkor hogyan érthetik meg egymást, amikor Arisztotelészről beszélgetnek? A leíró elmélet híve ebben az esetben azt kell mondania, amit már Frege is elismert, hogy ekkor az „Arisztotelész” név tekintetében a két ember nem egy nyelvet beszél. Ez mindenestre furcsa álláspont. További problémát jelent az elmélet számára, hogy amennyiben egy név jelentését azonosítjuk egy általunk a név referenciájáról adott igaz leírással, akkor a szóban forgó tárgy vagy a tárgyról szóló bármely tudásunk megváltozásával megváltozna a név jelentése is, ami szintén kevéssé hihető nézet. Úgy tűnik tehát, hogy a leíró elmélet – mint azt már láthattuk – igen erőteljesen tud számot adni a referáló kifejezésekkel kap-

¹⁰ Bertrand Russell: *A filozófia alapproblémái*. Id. kiad. 55.

csolatos, a bevezetésben említett első intuíciónkról, hiszen itt mindig biztosítva van, hogy a beszélő tudja, miről beszél, amikor értelmesen használ egy nevet. Viszont minél erősebben köti az elmélet a név jelentését a beszélő autoritásához, annál nagyobb a veszély, hogy bizonyos esetekben nem tud számot adni a kommunikáció lehetőségéről, a nyelv immanens interperszonalitásának tényéről.

Az imént említett problémákra részben megoldást kínál a nevek leíró elméletének egy olyan változata, ahol a név jelentését nem egy leírás adja meg, hanem egy több leírást tartalmazó „leírás-csomag”.¹¹ Ekkor a név arra a tárgyra referál, ami az ebben szereplő leírások zömét kielégíti, és bárki, aki képes egy olyan leírást adni a név referenciájáról, ami része e csomagnak, ugyanarra a tárgyra referál, mint egy másik ember, aki szintén egy olyan leírást köt a névhez, amely a csomag része. Így ugyanannak a névnek a használatával ugyanarról fognak beszélni még akkor is, ha az általuk a névhez kapcsolt leírásoknak nincs közös eleme.

Az általános vélekedés szerint azonban a leíró elméletnek még ez a verziója is sok esetben csődöt mond egyes mondatok jelentésének meghatározásakor. Ennek kapcsán nézzük meg az alábbi mondatokat!

- (11) Arisztotelész görög filozófus volt.
- (12) Arisztotelész szerette az állatokat.
- (13) Einstein egy zseni volt. Einstein fejlesztette ki az atombombát.

A (11) mondat a leíró elmélet alapján létrejövő akaratlan szükségszerűség és analicitást példázza. Ha ugyanis az „Arisztotelész” név jelentése mondjuk „az utolsó nagy görög filozófus” leírással volna megadható, akkor úgy tűnhet, mintha szükségszerű és analitikus állítást tettünk volna. Ez mindenképpen furcsának tűnik, hiszen általában úgy véljük, Arisztotelész akár foglalkozhatott volna mással is. A (12) mondat a nevek ún. „merev jelölő” jellegét hivatott bemutatni, vagyis azon tulajdonságukat, hogy minden lehetséges világban ugyanarra a tárgyra referálnak. Ezen intuíciónkról a leíró elmélet nem képes számot adni, ami rögtön nyilvánvalóvá válik, ha most is feltesszük, hogy az „Arisztotelész” név jelentése továbbra is megegyezik a fenti leírással. Ekkor ugyanis, ha Arisztotelész gyerekkorában meghalt volna, akkor a név jelentése Platóné jelölné ki - hiszen ekkor ő lett volna az utolsó nagy görög filozófus -, és az állítás róla szólna. Ezt bizonyosan nem akarhatjuk. A (13) mondatokban arról van szó, hogy a beszélő a név viselőjét illető tudatlanságának vagy teljes félreértésének a leíró elmélet alapján azzal a kontraintuitív következménnyel kellene járnia, hogy ettől megváltozik a név referenciája. Az első mondatban például, ha a beszélő csak annyit tud Einsteinról, hogy „egy fizikus”, akkor vajon az állítás nem csak Einsteinról szól, pusztán azért, mert ez a leírás többekre is ráillik? A második mondatban pedig Oppenheimerről van szó akkor, ha egy beszélő tévedésből azt a leírást köti az Einstein névhez, hogy „az atombomba feltalálója”?

¹¹ Ezt az álláspontot általában John Searle nevéhez szokás kötni. Lásd uő: *Proper Names. Mind*, 67/1958, 166-173.

2.1.3. Oksági elmélet

Míg a nevek leíró elmélete a cikk elején a referáló kifejezésekkel kapcsolatban megfogalmazott két intuitív követelmény közül az elsőnek felel meg inkább, addig mind a Saul Kripke nevével fémjelzett oksági elmélet, mind Hilary Putnamnek a fajtanevekről adott beszámolója, mind pedig az indexikusok szemantikájának az utolsó részben ismertetendő Perry-Kaplan-féle megközelítése inkább a másodikat tartja szem előtt. Ezen álláspontok voltaképpen egytől egyig a „Russell-elvet” támadják, és azzal szemben a nyelvi kifejezések jelentésének a világba és a nyelvhasználati gyakorlatba ágyazottságát hangsúlyozzák.

A leíró elmélet előző pontban tárgyalt problémáinak megoldására dolgozta ki Saul Kripke 1970-ben *Naming and Necessity* címen kiadott előadásában¹² a nevek oksági elméletét, ami a leíró elmélet legfontosabb vetélytársa lett. Ennek egyik legfőbb jellemzője, hogy Kripke a neveket a leírásokkal szemben „merev jelölőnek” tekinti. A név azért jelöli referenciáját „mereven”, mert a név aktuális világbeli referenciáját modális kontextusokban – más szavakkal: lehetséges világokon keresztül is – megőrzi, mármint azokban a lehetséges világokban, amelyekben egyáltalán létezik a referált tárgy. Ha a referált tárgy minden világban létezik, vagyis szükségszerű létezővel van dolgunk, akkor ennek neve – Kripke terminológiájával – „erősen merev” jelölő lesz. Ezzel ellentétben a határozott leírások minden lehetséges világban arra a tárgyra referálnak, amely abban a világban kielégíti a leírásban foglalt predikátum-együttest. Lássunk egy példát nevek és leírások e különbségére.

(14) Lehetne úgy is, hogy Magyarország 2005-ös miniszterelnöke ne legyen Magyarország 2005-ös miniszterelnöke.

(15) Lehetne úgy is, hogy Gyurcsány Ferenc ne legyen Gyurcsány Ferenc.

Az első mondat nyilván igaz, itt egy valódi lehetőségről van szó. A második mondat azonban hamis. Alakulhatott volna úgy is, hogy Gyurcsány Ferenc nem válik Magyarország miniszterelnökévé 2005-ben – az ellenzék nyilván örült volna –, az azonban lehetetlen, hogy ne legyen azonos önmagával (és ezt nyilván senki nem is kívánja). Persze hívhatnák máshogy is, de ő akkor is ő marad! Aktuális világunkban történetesen az a helyzet, hogy a „Gyurcsány Ferenc” név és a „Magyarország 2005-ös miniszterelnöke” leírás referenciája egybeesik. De míg a leírás referenciája lehetne más is, addig a név mindig ugyanazt a tárgyat jelöli. Ezt akképp is kifejezhetjük, hogy ha egy referáló kifejezés értelmét egy olyan függvénynek tekintjük, amely minden lehetséges világban egy referenciát rendel a kifejezéshez, akkor a nevek mint merev jelölők esetében ez egy konstans függvény lesz.

A nevek és a leírások tehát egészen más módon viselkednek. Éppen ezért egy név jelentését nem lehet és nem is szükséges egy leírással megadni. Kripke a leíró elmélettel szembeni érvelése során kimutatja, hogy egy, a névhez kapcsolo-

¹² Kripke, Saul: *Naming and Necessity*. Harvard UP, Cambridge, Massachusetts, 1972.

lódó leírás sem nem szükséges, sem nem elégséges a név referenciájának kijelöléséhez. Nem elégséges, mert – mint azt a (13) mondat kapcsán láttuk – ha valaki csak annyit tud az „Einstein” névről, hogy „híres fizikus”, az még nem tudja megadni a név referenciáját, hiszen e leírás sok más emberre is érvényes, mégis sikeresen referál, ha mond egy mondatot a névvel.

Kripke másik, híressé vált példája azt hivatott bemutatni, hogy egy névhez kapcsolt leírás ismerete nem is szükséges ahhoz, hogy valaki referáljon e név használatával. Képzeljük el, hogy valójában nem Kurt Gödel, a híres logikus bizonyította először az aritmetika nem-teljességét, hanem egy Schmidt nevű ember, akitől Gödel ellopta a bizonyítást tartalmazó feljegyzéseit, és a saját nevéen publikálta azokat. Ekkor, ha valaki csak azt a jelentést tudja kapcsolni a „Gödel” névhez, hogy „a nem-teljességi tétel bizonyítója”, akkor ez a valaki attól még, hogy a leírás valójában Schmidtre igaz, továbbra is Gödelre referál, ha valamilyen állítást tesz a névvel. Az általa ismert leírás tehát nem szükséges ahhoz, hogy a névvel referálni tudjon.

Ez utóbbi példa kapcsán esetleg felvetődhet az a megoldás, hogy a „Gödel” névhez valójában „az ember, akiről a többség úgy véli, bizonyította az aritmetika nem-teljességét” leírás tartozik. De ekkor sincs biztosítva, hogy a név és a leírás referenciája egybeesik, hiszen ha már sokan tudják, hogy valójában Schmidtre a nem-teljességi tétel bizonyítója, én viszont még nem, akkor én a „Gödel” név használatával továbbra is Gödelre referálok, nem pedig Schmidtre. Bármely leírás értelmesen tagadható tehát a név viselőjéről, ezért a név jelentése nem adható egyetlen leírással sem.

Kripke szerint tehát nem egy vagy több leírás, hanem ehelyett egy névadási aktus és a belőle kiinduló oksági lánc az, ami meghatározza a referenciát. A leírás, ha szerepet is kap e történetben, nem a referencia meghatározására, csupán egyszeri rögzítésére szolgál a névadási aktus során. Ezért rögzíthetjük például a „Mózes” név referenciáját úgy, hogy „az, aki a bibliai tetteket véghezvitte”. És ha ezek után kiderül, hogy e tetteket senki sem vitte véghez, hogy Mózes egész életében Egyiptomban maradt, akkor ez nem jelenti azt, hogy a „Mózes” névnek ne lenne referenciája, vagy hogy valaki másra utalna, még kevésbé azt, hogy Mózes nem is létezett. Ez azzal az izgalmas következménnyel jár, hogy Kripke szerint – szemben a Kanttól eredő majd’ kétszáz éves filozófiai hagyománnyal – az a priori és a szükségszerű állítások terjedelme nem esik egybe. Ha ugyanis a „Mózes” név referenciáját a fenti leírás révén egy alkalommal rögzítjük, akkor, bár a priori tudhatjuk például, hogy Mózes az, aki Sion hegyére felment, ez mégsem lesz szükségszerű, hiszen alakulhatott volna úgy is, hogy nem hajtja végre a Bibliában leírt tetteket. Éppígy lehetségesek a *posteriori szükségszerű* állítások is, amire a legjobb példa a már sokat idézett (4) mondat, hiszen lehetetlen, hogy Hesperus és Phosphorus ne legyenek azonosak, mivelhogy ugyanazt a tárgyat jelölik, és mindkét név merev jelölő, tehát nincs olyan lehetséges világ, amelyben ne ugyanazt a tárgyat, azaz a Vénusz bolygót jelölnék. Ugyanakkor erre a szükségszerű igazságra a posteriori kellett rájönni, amint azt Frege is hangsúlyozta.

Kripke megoldása szerint ezért egy név referenciáját nem a hozzá kapcsolható leírás határozza meg, hanem az az oksági lánc, amelynek során a név elju-

tott az éppen aktuális beszélőig. Egy beszélő egy név használata során tehát arra a tárgyra referál, amelyre azok referáltak, akiktől a név használatát a beszélő megtanulta. Ez utóbbiak szintén arra referálnak a névvel, amire azok referáltak, akiktől a nevet ők hallották, és így tovább, vissza egészen a névadóig. Az így kialakult oksági láncról azonban nem kell tudnunk. Ha elfelejtettem már, hogy kitől és milyen értelemben hallottam a nevet, akkor is ugyanarra referálok a név használatával, mint amire ő referált. Ahhoz, hogy az oksági lánc létrejöhessen, elegendő, hogy a név kölcsönzőjének azzal a szándékkal kell a nevet használnia, hogy arra referáljon, amire a kölcsönadó referált a névvel, bármi is legyen az. Ezzel elkerülhetők az olyan anomáliák, mint amilyenre korábban a „Hadrianus” név kapcsán utaltam. Ha egy tyúkot valaki Hadrianusnak nevez el, akkor egészen biztosan nem az itt leírt szándékkal teszi azt.¹³

Az oksági elmélet alapján tehát egy név referenciájának meghatározásában két dolog kap szerepet, egyrészt maga a referált tárgy, hiszen a névadási aktuskor ez volt jelen, bármilyen leírással illeték is, másrészt pedig az a kialakult nyelvhasználói gyakorlat, amely a név és a tárgy közötti referenciaviszonyt fenntartja, és az imént leírt módon beszélőről beszélőre továbbadja. Abban a kérdésben tehát, hogy egy referáló kifejezést tartalmazó kijelentés miről szól és milyen gondolatot fejez ki, a russelli megközelítéssel ellentétben e két tényező számít, nem pedig a nyelvhasználó ismeretei vagy tudatállapota. Éppen ezért – mint már jeleztem – a kripkei referencialmélet a bevezetésben leírt externalista követelménynek képes igen erőteljesen megfelelni. Pontosan ebből fakadnak azonban az elmélet nehézségei is. Lássuk, melyek ezek!

2.1.4. Az oksági elmélet nehézségei - Evans megoldása

Maga Kripke nem szánta definitív elméletnek imént ismertetett megfontolásait. Több, a nevekkel kapcsolatos problémáról például maga is elismeri, hogy nehezen megválaszolhatók az oksági elmélet alapján. Az egyik ezek közül a fiktív nevek klasszikus problémája, hiszen például a „Mikulás” név oksági láncá visszavezet egy valós történeti személyhez, Kripke szerint azonban mégsem őrát utalunk, amikor ma e nevet használjuk. A teljesen kitalált nevek esetében pedig igen csak kétséges, mire is irányult az eredeti névadási aktus. Az elmélet másik problémája abból származik, hogy míg a híres emberek esetében plauzibilis azt gondolnunk, hogy nevük használata minden esetben rájuk utal, addig a mindennapi emberek neveivel ez már korántsem evidens. Ha például egy kisgyermeknek az apukája azt a fenti mondatot mondja, hogy „Einstein fejlesztette ki az atombombát”, akkor a gyermeknek téves elképzelése lesz Einsteinról. Ha azonban azt meséli neki, hogy egy kollégája, akit mondjuk Kovács Jósának hívnak, a világ legerősebb embere, akkor nehezen mondanánk azt, hogy a gyermekben hamis kép alakult ki édesapja kollégájáról. Sőt, Kripke azt is elis-

¹³ A kripkei elmélet olyan, híressé vált metafizikai és elmefilozófiai következményeit, mint az azonosság szükségszerűsége, a *de re* modalitás megengedhetősége, illetve a pszichofizikai azonosságelmélet tagadása, jelen keretek között nem áll módomban tárgyalni.

meri, hogy bizonyos nevek esetében plauzibilis lehet a deskriptív modell. Ezek általában olyan nevek, amelyeket egy leírással vezettek be, anélkül, hogy ismerték volna, mire illik a leírás. Így például a „whiskys rabló” név már akkor forgalomban volt, mielőtt a rendőrség rájött volna, hogy a büntettek elkövetője ki is valójában. Ebben az esetben igaz lesz, hogy a „whiskys rabló” név jelentése azzal a leírással adható meg, hogy „az a rablásokat végrehajtó férfi, aki büntetetei előtt mindig whiskyt szokott inni”, bárki is legyen az.

Az oksági elmélet további kontraintuitív vonásaira elsősorban Gareth Evans mutatott rá,¹⁴ és egyes értelmezések szerint e kritikai megjegyzések alapján egy új, a leíró és az oksági elméletből egyaránt merítő elméletet alakított ki a nevek referenciájáról.

Evans első kritikai megjegyzése Kripkével szemben, hogy az nem veszi figyelembe az elhangzás kontextusának a referencia kijelölésében játszott szerepét, ami különösen nyilvánvaló azokban az esetekben, ha az oksági lánc a különböző kontextusokban ugyanaz. Képzeljük el például azt az esetet – érvel Evans –, amikor egy televíziós kvízműsorban arra a feladatra, hogy mondjak egy fővárost, válaszul Kingston nevet említem, ami Jamaica fővárosa. Ekkor úgy tűnik, válaszom helyes, és valóban e karibi ország fővárosára utaltam, még akkor is, ha történetesen az az ember, akitől ezen információm származik, egy azonos nevű angliai kisvárosra utalt, gúnyos rasszista megjegyzés formájában. Evans másik példája arra, hogy az oksági lánc ellenére mégsem ugyanarra referálunk, mint amire a névhasználó elődök, a „Madagaszkár” név, ami eredetileg egy kelet-afrikai partszakasz bennszülött neve volt. E név esetében annak, aki egy tévedés folytán először kezdte a nevet a szigetre alkalmazni – egyesek szerint Marco Polóról van szó –, bizonyosan megvolt az a szándéka, hogy ugyanarra utaljon, amire az az ember, akitől a nevet hallotta. Itt tehát nincs szó új névadási aktusról, a tárgyról adható leírás megváltozása mégis megváltoztatta a név referenciáját, hiszen ma már nyilvánvalóan a szigetre utalunk vele. A következő evansi példa arról szól, hogy felfedeznek egy középkori arab nyelvű kéziratot, amelyben zseniális matematikai bizonyítások szerepelnek. Név mindössze egyetlenegy található a kéziratban, ez pedig „Ibn Khan”-é. A matematika-történetesek természetesnek veszik, hogy a fenti név a zseniális matematikus neve, és több bizonyítást és tételt el is neveznek róla. Később aztán egy véletlen folytán kiderül, hogy Ibn Khan nem a matematikus, hanem az írnok neve volt, aki a bizonyításokat lejegyezte. Evans szerint intuíciónk ez esetben nem azt mondja, hogy az Ibn Khan nevet viselő bizonyításokról és tételekről szóló mondatok az írnokról szólnak, holott az oksági lánc hozzá vezet vissza.

Olyan megoldást kell tehát találnunk, amely egyaránt kezelni tudja a fenti, a referencia megváltozását példázó, és a Gödel-Schmidt féle, „téves hit ugyanarról a referenciáról” típusú eseteket. Evans megoldásának lényege, hogy az oksági viszony nem a referált tárgy és egy konkrét névhasználat, hanem a tárgy valamilyen állapota és a beszélő róla való tudása között áll fenn. A név tehát arra a

¹⁴ Lásd főként: *The Causal Theory of Names*. *Aristotelian Society*, Suppl. 47/1973, 187–208; ill. uő: *The Varieties of Reference*. I./3., ill. III. fejezet. Id. kiad.

tárgyra referál, amely *a jelöletről adható leírások domináns kauzális forrása*. Vagyis a „Madagaszkár” név a szigetre, „Ibn Khan” a matematikusra, és a Gödel-Schmidt példa esetében a „Gödel” név Gödelre referál, hiszen Gödel a forrása annak, hogy az emberek az aritmetika nem-teljességének bizonyítójaként gondolnak rá, még ha ez a hit téves is. Nem kell tehát igaznak lennie a leírásnak, de egy, a névhez kapcsolt leírás igenis szerepet játszik abban, hogy mire utal a név. Az egyébként, hogy mi számít a referenstől adható leírás domináns forrásának, az idő függvényében változhat, amint azt a „Madagaszkár” példa mutatja. Evans megközelítése szerint tehát a jelöllettel való perceptuális találkozások bizonyos száma már szemantikailag szignifikáns és releváns lesz abban a kérdésben, hogy mire utal egy név. Így Evans szerint mindkét elméletből megmarad az, ami intuitíve plauzibilis benne. A leíró elméletből az, hogy egy név referenciája igenis függ attól, hogy a nyelvhasználók milyen leírást kötnek hozzá, és a névhez kapcsolt leírások megváltozásával megváltozhat a név referenciája is, míg az oksági elméletből továbbra is érvényes marad, hogy a neveket, azok jelentésével és referenciájával együtt, a nyelvhasználó közösség tagjaitól vesszük át.

Evans második kritikai megjegyzése a Kripke által az egyes nyelvhasználók közötti oksági láncról adott képet érinti. Evans tovább árnyalja e képet annyiban, hogy egy név tekintetében megkülönbözteti egymástól a név termelőit és a név fogyasztóit. Az első csoportba tartozókat az tünteti ki, hogy rendelkeznek valamilyen információval a név referenciájáról. A másodikba tartozók az oksági lánccon keresztül bevezetődnek a termelők által kialakított gyakorlatba. Csak a termelők ismerik a név használatát szabályozó konvenciókat. E konvenciók fennállása, a termelők közötti gyakorlat léte az, ami kapcsolatot teremt a név és a jelölete között. Más szóval az e konvenciók által megszabott nyelvhasználati gyakorlatban való részvétel határozza meg egy konkrét névhasználat esetében a referenciát. Evans szerint vannak olyan esetek is, amikor bizonyos emberek nyelvhasználati gyakorlatára való tekintettel, ezt tiszteletben tartva referálunk, még akkor is, ha nem ennek az embernek a névhasználói gyakorlatán keresztül jutunk el a név jelenlegi használata szempontjából domináns forráshoz.

Evans harmadik kritikai megjegyzése arra a már Kripke által is tárgyalt problémára utal, hogy az oksági elmélet nem nagyon tud mit kezdeni az üres nevekkal. Evans szerint az üres nevek esetében arról van szó, hogy *színleljük*, hogy ezek jelölnek valamit. Az ilyen kifejezéseket tartalmazó mondatok tehát nem lesznek értelmes kijelentések, hanem csak úgy tűnnek, mintha azok lennének. Megértésük is kvázi-megértés. Persze ezt is színlelhetjük, így belemehetünk ebbe a játékba is, sőt – mint már jeleztem – akaratlanul is színlelhetünk, ha nem tudjuk, hogy üres referenciális kifejezéssel van dolgunk. Evans a negatív egzisztenciális mondatokat például úgy kezeli, hogy itt a megértés két lépésben történik. Nézzük Könyves Kálmán híres kijelentését:

(16) Boszorkányok pedig nincsenek.

Első lépésben először is kvázi-megértjük, hogy a mondatban boszorkányokról van szó, majd a második lépésben tagadjuk, hogy ezek *valójában* léteznek.

Mіндеzt úgy is megfogalmazhatjuk, hogy Evans a nevek szemantikájának „diszjunktivista” elméletét vallja, vagyis egy nevet tartalmazó kijelentés akkor

értelmes, ha a név ténylegesen jelöl valamit, és értelmetlen, ha nem. E kettő között nincs semmiféle hasonlóság, pusztán arról van szó, hogy amikor kvázi-megértünk egy üres nevet tartalmazó értelmetlen kijelentést, akkor úgy csinálunk, „mintha” értelmes lenne. Nincs semmiféle „közös nevező” az üres és a valódi nevek között, ami megmagyarázná azt a benyomásunkat, hogy az üres neveket tartalmazó mondatok is valamiképp értelmesek. Ez a feltételezett közös lenne a leíró elmélet szerint a leírásokkal azonosítható jelentés, amit Evans, Kripkéhez hasonlóan, elvet.

2.2. Fajtanevek

Fajtaneveknek vagy természeti fajta neveknek a fregei szintaxis szerint predikátumoknak minősülő kifejezéseket szoktak hívni. Ezen belül a természeti fajták neveinek az a kitüntetett jegyük, hogy terjedelmükbe olyan „tárgyak” tartoznak, amelyekre igaz, hogy minden egyes részük is eleme e tartománynak. Itt olyan természetes anyagokra kell gondolnunk, mint a víz, az arany, a fa stb. Éppen azért, mivel ezek minden darabját is ugyanazzal az elnevezéssel illetjük, a fajtanevek annyiban különböznek a szokásos predikátumoktól, hogy az általuk megnevezett fajták egyes példányait nem szoktuk külön névvel illetni. Azt igen ritkán mondjuk, hogy x víz, vagy y fa, ellentétben mondjuk a hegyekkel vagy az orvosokkal, amelyek egyes példányainak külön-külön is van neve. Ennyiben tehát a fajtanevek esetében valamiféle kvázi-nevekkel van dolgunk. Az alábbiakban a fajtanevek szemantikájáról Hilary Putnam által adott híressé vált elemzés fonálát követem.¹⁵ Putnam gondolatmenete alapvetően a természetes fajták neveire vonatkozik, de megfontolásait egyes pontokon kiterjeszti a mesterségesen létrehozott fajtákra is.

Putnam szerint a klasszikus jelentéselméletek két alapvető tételen nyugszanak:

1. Ismerni egy kifejezés értelmét azt jelenti, hogy az illető egy bizonyos mentális állapotban van.
2. Egy kifejezés értelme meghatározza referenciáját.

Az első tétel azon alapszik, hogy egy nyelvi kifejezés értelmét szokás szerint a „fogalom”-mal azonosítjuk, ami hagyományosan valami mentálisat jelent. Putnam ezt a nézetet tulajdonítja szinte minden korábbi szerzőnek, még Fregének is, aki, bár egyfajta tér-időn kívüli, absztrakt – tehát nem mentális – entitássá tette a „gondolatot”, vagyis egy kijelentés értelmét, azonban egy ilyen absztrakt gondolat megragadása nála is pszichológiai tevékenység maradt. Ezért a megértés Frege esetében is egy bizonyos mentális állapotban levésnek felel meg. A második tétel a fregei szemantika egyik alapeleme, mint már láttuk.

Putnam legfontosabb állítása, hogy a fenti két tétel együttesen nem tartható, valamelyiket föl kell adnunk. Mivel – mint korábban már láthattuk – számos érv és példa szól amellett, hogy több azonos referenciájú terminusnak eltérő lehet az értelme, ám ennek fordítottjára nem nagyon találunk példát, ezért Put-

¹⁵ Lásd Putnam, Hilary [1975]: *The Meaning of Meaning*. In R. M. Harnish (ed.): *Basic Topics in the Philosophy of Language*. Harvester Wheatsheaf, New York - London, 1994, 221-265; ill. uő: *Reprezentáció és valóság*. Osiris, Budapest, 2001. 2. fejezet.

nam ragaszkodik a második tételhez. Ha tehát ezt elfogadjuk, akkor a két tétel együttesen annyit állít, hogy nem fordulhat elő olyan eset, hogy ugyanazt a kifejezést egyaránt megértő két ember különböző mentális állapotban legyen, mivel tudni, hogy egy kifejezés az adott értelemmel rendelkezik ugyanaz a mentális állapot, bárki legyen is az, aki a kifejezést megérti. Ez a mentális állapot pedig a 2. tétel szerint meghatározza a kifejezés referenciáját is.

Pontosan ez az az állítás, ami ellen Putnam érvel. Szerinte ugyanis lehetséges, hogy két ember ugyanabban a mentális állapotban legyen két kifejezés megértésekor, miközben a két kifejezés extenziója más és más. Nagy karriert befutott példája erre a következő. Tétélezzük föl, hogy létezik valahol a világegyetemben egy Iker-Föld, amely tökéletes másolata a mi Földünknek. Minden földi tárgyhhoz, így minden emberhez is hozzárendelhetjük iker-földi párját, mely vele minden – mentális és fizikai – tulajdonságában megegyezik. E szabály alól egyetlen kivétel van, mégpedig az iker-földi víz, amely nem H_2O -ból áll, hanem XYZ-ből, azonban ezek is megegyeznek egymással minden érzékelhető tulajdonságukban. Iker-földi-magyarul tehát a „víz” szó az XYZ-re referál, míg földi-magyarul természetesen a H_2O -ra. Tétélezzük föl továbbá, hogy 1750-ben, vagyis még azelőtt, hogy akár a Földön, akár az Iker-Földön felfedezték volna a víz belső szerkezetét, egy földi ember, Oszkár₁, eljut Iker-Földre, és ott találkozik hasonmásával, Oszkár₂-vel. Az eddigiek alapján leszögezhetjük, hogy kettejüknek semmilyen eltérő meggyőződése sincs az általuk használt „víz” szó referenciájáról, hiszen ők is és a két anyag is minden tulajdonságukban megegyeznek, kivéve a két anyag belső kémiai szerkezetét, mely különbségről azonban egyikőjük sem tud. Vagyis a „víz” szó jelentésének megragadásakor mindketten ugyanabba a mentális állapotba kerülnek. Ha mármost ekkor, mondjuk a Finn tóvidék iker-földi párjának környékén kirándulván, mindketten azt a kijelentést teszik, hogy

(17) Nagyon sok víz van errefelé,

akkor Putnam szerint intuíciónk alapján azt kell mondanunk, hogy Oszkár₂ az XYZ-ről beszélt, és igazat mondott, míg Oszkár₁ a H_2O -ról tett egy hamis állítást. Ez különösen nyilvánvaló akkor, ha például Oszkár₁ utóbb esetleg megéli a (földi) víz szerkezetének tudományos felfedezését, és ekkor, ha megtudja, hogy Iker-Földön H_2O nem, csakis XYZ fordul elő, utólag biztosan beismeri tévedését. El fogja ismerni, hogy amit látott, nem víz volt, csak nagyon hasonlított rá. Oszkár₁ tehát, valahányszor csak kiejti a „víz” szót, mindig a H_2O -ra referál. Úgy is mondhatjuk, hogy itt jelen van egy rejtett indexikus komponens: a „víz” szó jelentésében utalunk aktuális világunkra. Bizonyos értelemben tehát a „víz” merev jelölő.

Ezzel és sok más hasonló példával Putnam azt igyekszik bizonyítani, hogy igenis lehetséges, hogy két ember azonos mentális állapotban legyen egy kifejezés megértésekor, miközben a kifejezés másra referál az egyik, és másra a másik beszélő esetében. Mivel tehát a fenti két tétel együttesen ezt nem engedi meg, és mivel Putnam nem kételkedik abban, hogy egy kifejezés értelme (jelentése) meghatározza referenciáját, ezért az érvelés konklúziója az, hogy fel kell adnunk az 1. tételt. Sem egy kifejezés jelentése, sem annak megragadása nem azonosítható

egy mentális állapottal. Szlogenszerűen: a jelentések nem a fejben vannak. Az, hogy a kifejezés mire referál, illetve ezzel párhuzamosan az, hogy milyen gondolatot fejez ki egy kijelentés, inkább múlik magán a kifejezés által jelölt dologon, mint a beszélőnek a kifejezéshez kapcsolt mentális állapotán. Hiszen nyilván nem fejezheti ki ugyanazt a gondolatot egy H₂O-ról szóló kijelentés, mint egy XYZ-ről szóló.

Nem kell egyébként több beszélőhöz folyamodnunk, hogy belássuk a fentiek igazságát; egy beszélő is referálhat különböző kifejezésekkel különböző tárgyakra, miközben mentális állapota, azaz a kifejezés jelentéséről alkotott fogalma a két esetben ugyanolyan. Putnam például elismeri, hogy képtelen megkülönböztetni a szilfákat a bükkfáktól, tehát nincs két, egymástól megkülönböztethető fogalma a kettőről, miközben a két szó referenciája nyilvánvalóan különbözik. Ha a bükkfákról tesz egy állítást, az egészen más tárgyról fog szólni, mint ha a szilfákról mond valamit. E megfontolásból származik a „nyelvi munkamegosztás” hipotézise. Nyelvhasználói közösségünkben vannak szakértők egyes kifejezések pontos referenciáját illetően, esetünkben például a botanikusok. Mi, átlagos névfogyasztók, rájuk támaszkodva, az ő tudásukat tiszteletben tartva használjuk e kifejezéseket, anélkül, hogy egyénileg rendelkezni e szavak jelentésével. A szakértő tehát többet tud a tárgyról, azonban ő sem ismeri jobban a szó jelentését. Az ugyanis, hogy melyek az adott kifejezés terjedelmébe való tartozás kritériumai, a nyelvhasználó közösségben mint egészben vannak jelen. Az egyes ember mentális állapota tehát újfent nem határozza meg a referenciát.¹⁶

A fajtanevek szemantikájáról adott putnami megközelítés lényege megegyezik Kripkének a tulajdonnevekről adott elemzésével. Semmiféle kizárólagos tulajdonság-együttes, operacionális kritériumok semmilyen halmaza nem rögzíti a referenciát, hiszen mindig felfedezhetünk hibákat és tévedéseket korábbi vizsgálati módszereinkben. A nyelvi kifejezés értelmét mint a referencia rögzítésének módját maga a kifejezés által jelölt tárgy specifikálja. Éppen ezért, ahogy a tulajdon-, úgy a fajtanevek jelentése sem azonosítható semmiféle leírással.

Mindez azt támasztja alá, hogy – minden más reprezentációhoz, a nyelvhez vagy a képekhez hasonlóan – még a kijelentéseink által kifejezett gondolataink sem képesek önmagukban inherensen referálni valamire. Nincs lényegi és elválaszthatatlan kapcsolat semmilyen reprezentáció és annak tárgya között. Sok kortárs filozófussal ellentétben tehát Putnam úgy véli, a gondolatok sem rendelkeznek eredendő vagy közvetlen intencionalitással. A gondolatok tartalmát is az említett indexikus és szociális összetevők határozzák meg. Az ellenkező álláspontokat a szerző a már említett mágikus referencia-elméletek maradékaiként értelmezi. Ezzel Putnam a bevezetésben említett második intuíciónknak megfelelő externalista álláspont legtöbbet idézett kifejtését adja.

¹⁶ Az persze kultúránként és „témánként” változik, hogy mit várunk el az átlagos nyelvhasználótól ahhoz, hogy kompetens beszélőnek tekintsük. Nekünk például a tigriseket, úgy tűnik, meg kell tudnunk különböztetni a párducoktól, míg a szilfákat nem kell a bükkfáktól.

3. Indexikusok

Indexikus kifejezéseknek általában a hagyományos grammatikai osztályok közül a névmásokat (én, te stb.), mutatószókat (ez, az stb.), hely- és időhatározókat (itt, most stb.) tekintjük. E kifejezésekkel minden további nélkül, a nevekhez hasonló egyszerűséggel tudunk egyedi tárgyakra, személyekre, de akár térbeli helyekre, illetve időpontokra is utalni, mely utóbbiakat Frege nyomán szintén egyedi objektumokként szokás kezelni. E csoport legfontosabb közös jellemzője, hogy referenciájuk egyes használataik kontextuális vonásaitól, vagyis attól függ, hogy ki, mikor, hol, esetleg kinek mond egy indexikus kifejezést tartalmazó állítást. Ebből és a referenciára értelmezett kompozicionalitás tételéből egyértelműen következik az is, hogy az indexikusokat tartalmazó állítások igazságértéke is kontextusfüggő lesz. David Kaplan nyomán az indexikusok osztályán belül megkülönböztethetjük továbbá a demonstratívumokat, mint az „ez”, „az”, és a tiszta indexikusokat, mint például az „itt” vagy az „én”. Az előbbiekhöz ugyanis mindig társul valamiféle demonstráció, ami a megnyilvánulás kontextusából kiemeli a kifejezés referenciáját. Ezzel szemben az utóbbiak referenciájának nyilvánvalóvá válásához a pusztá kimondáson kívül semmi sem szükségeltetik. Beszélhetünk továbbá ún. tiszta demonstratívumokról, mint az „ez”, „az”, és vannak olyanok, amelyek már eleve utalnak referenciájuk valamilyen tulajdonságára, mint a nyelvtani nemet jelölő nyelvekben az „ő” különböző alakjai.

A demonstratívumok és általában az indexikusok szemantikájának központi problémája abban áll, hogy természetesen számukra is föl kell tennünk valamiféle közös, általános jelentést ahhoz, hogy képesek legyünk számot adni használatuk szabályainak elsajátításáról. Miben áll tehát egy indexikus kifejezés egyes, különböző dolgokra utaló példányainak közös jegye? E kérdés megintcsak Fregénél vetődik fel először. Eredeti elképzelése szerint e kifejezéseknek is deskriptív tartalmuk van: „én”: aki ezt a mondatot mondja, „itt”: ahol a beszélő tartózkodik, stb. Vagyis egy indexikust tartalmazó mondatot hűen fordíthatunk le egy indexikus-mentes, leírásokat tartalmazó mondatra. Maga az indexikust tartalmazó kijelentés persze nem fejezhet ki önálló gondolatot, hiszen a gondolat egy kijelentés értelme, amelynek individuálásában csak az alkotóelemek értelme számít, nem pedig a referenciája, márpedig az indexikusokat tartalmazó kijelentések értelme bizonyosan attól függ, hogy mi a benne szereplő indexikusok referenciája.¹⁷ Nézzük például az alábbi mondatot!

(18) Itt most süt a nap.

E mondat Frege szerint nyilvánvalóan azt a gondolatot fejezi ki, hogy a mondat használatának idején és helyén süt a nap. Vagyis a (18) mondat lefordítható az alábbi, indexikus-mentes kijelentésre:

(19) 2005. május 5-én Budapest belvárosában süt a nap.¹⁸

¹⁷ Perry, John: Frege on Demonstratives. *Philosophical Review*, 86/1977, 474-497.

¹⁸ Az ilyen típusú mondatokban Frege szerint a jelen időt az örökkévalóság vagy időn kivülség jelzésére használjuk, csakúgy, mint abban, hogy: „A befogókra állított

A fregei stratégia lényege tehát, hogy az eredeti kijelentés kontextusa alapján megkeressük a benne szereplő indexikusok referenciáit, és ezekre határozott leírásokkal vagy nevekkal utalva fordítjuk le az eredeti mondatot, megtartva így annak igazságfeltételeit. Valójában csak az így kapott, minden szempontból teljes, idő-, tér- és egyéb koordinátákkal ellátott mondatok fejeznek ki teljes gondolatot. Könnyen beláthatjuk, hogy ez a megoldás eleget tesz a „Russell-elv” által megfogalmazott követelménynek, hiszen az átfogalmazás lehetősége biztosítja, hogy ha valaki megért egy mondatot, akkor tudja, milyen gondolatot fejez ki a mondat, és fordítva, valaki csak akkor érti meg a mondat által kifejezett gondolatot, ha érti magát a mondatot.

Hogy ez a stratégia mennyire lehet alkalmazható minden esetben, azzal kapcsolatban már magának Frege-nek is kételyei voltak, hiszen *A gondolat* egy nevezetes helyén az „én”-t tartalmazó mondatokat, úgy tűnik, a fenti módon átfogalmazhatatlannak tartja.¹⁹ Az azonban bizonyos, hogy az 1970-es évektől kezdve több filozófus – elsősorban John Perry és David Kaplan – is amellett érvelt, hogy a fenti stratégia sok esetben nem működik. Hogyan döntsük el mármint, hogy a leírt módon átfogalmazott mondat hű fordítása-e az eredetinek? Maga Frege szolgáltat erre kritériumot. Szerinte ugyanis, ha lehetséges, hogy egy kompetens nyelvhasználó egy mondattal egyetértsen, és egy másikkal – ugyanabban az időpontban – nem, akkor a két mondatnak nem lehet ugyanaz az értelme. Vagyis a fordítás csak akkor értelemmegőrző, ha nem állhat elő ez a szituáció. Vizsgáljuk tehát meg ebből a szempontból az alábbi mondatokat!

(20) Május 15. a cikk leadásának végső határideje.

(21) Ma van a cikk leadásának végső határideje.

A két mondatnak május 15-én kimondva ugyanazok az igazságfeltételei, tehát a fregei megoldás szerint (21) helyes fordítása (20)-nak. Azonban tételezzük fel, hogy május 15-én pillanatnyi zavaromban azt hiszem, még csak 13-a van. Ekkor a (20) mondattal továbbra is egyet fogok érteni, míg a (21) mondat tal nem. Vagy vegyünk a Perry által leírt híres esetet.²⁰ Egy napon egy áruházban a bevásárlókocsiját tologatva arra lett figyelmes, hogy az áruház padlóján egy cukorsáv húzódik végig. Nekiállt hát követni a cukorsávot annak érdekében, hogy kiderítse, ki volt a szemetelő vásárló. Mint az ilyen esetekben lenni szokott, természetesen most is az derült ki, hogy maga Perry volt a szemetelő vásárló. Állítása szerint ez olyan alapvető felfedezés volt számára, amelyet semmilyen más állítás belátása nem lett volna képes helyettesíteni. Még az sem, ha arra jön rá, hogy John Perry volt a szemetelő vásárló. Nézzük meg ugyanis az alábbi két mondatot.

négyzetek területének összege azonos az átfogóra állított négyzet területével.” Nyilvánvaló, hogy e tétel kimondásakor sem arra gondolunk, hogy éppen most azonosak e területek.

¹⁹ Hogy ez mennyire tekinthető Frege végleges álláspontjának, arról megoszlanak a vélemények a szakirodalomban.

²⁰ Perry, John: The Problem of Essential Indexicals. *Noûs*, 13., 1979/1, 3–21.

(22) Én vagyok a szemetelő vásárló.

(23) John Perry a szemetelő vásárló.

E két mondat Perry által kimondva megegyezik igazságfeltételeiben, azonban ha Perry egy pillanatnyi elmezavarában mondjuk elfelejtette volna a nevét, akkor a (23) mondat közel sem járt volna a felfedezés olyan élményével, mint a (22) mondat. Fregével szólva, a két mondat más ismeretértékkel rendelkezik.

Perry szerint a (22)-höz hasonló, ún. „elhelyező” hiteket kifejező mondatoknak – mint a „Hol vagyok?”, „Hány óra van?”, „Ki vagyok?” kérdésekre adható válaszoknak – lényegileg indexikus elemük van. Pontosán azért „lényegi” elem itt az indexikalitás, mert nem fogalmazható át leírásokat és/vagy neveket tartalmazó mondatokká az ismeretérték sérelme nélkül. E kijelentések értelme nem adható meg abszolút igazságértékkel rendelkező örök proposíciók, gondolatok formájában. Ezzel rés keletkezett a fregei szemantika építményében, hiszen Frege szerint minden értelmes, kognitív szignifikáns kijelentés jelentése egy örök és változatlan gondolat.²¹

Az indexikus kifejezések tehát nem rendelkeznek olyan leíró tartalommal, amelyet fregei értelmüknek [*Sinn*] nevezhetnénk, és ezért az ilyen kifejezéseket tartalmazó mondatok jelentése sem egy fregei gondolat vagy proposícionális tartalom. Kaplan és Perry egy olyan elméletet dolgoztak ki, melyben az indexikus mondat jelentése egy *szerep* vagy *karakter*. Egy tartalmat több jelentés is kifejezhet, mint mondjuk abban az esetben, amikor azt, hogy május 5-én süt a nap, aznap úgy fejezem ki, hogy „Ma süt a nap”, másnap pedig úgy, hogy „Tegnap sütött a nap”. És persze egy jelentés több gondolat megragadására is alkalmas, például akkor, ha 5-én és 6-án is azt mondom: „Süt a nap”. Úgy tűnik továbbá, hogy, szemben a fregei elképzeléssel, akinél a gondolat és a kognitív szignifikancia egybeesik, itt nem a gondolat az, ami valóban ismeretértékkel bír, a cselekvés szempontjából fontos, hanem e gondolat prezentálásának módja, vagyis a mondat jelentése. Ha például a fenti (21) mondatot igaznak tartom, akkor ez a tény mindenképpen lázas munkára ösztönöz, függetlenül attól, hogy valójában igaz-e. Ezzel szemben a (20) mondat igaznak tartása nem bír ilyen hatással, hacsak nem gondolom azt is, hogy ma van május 15-e.

Éppígy maguk az indexikus kifejezések is rendelkeznek szereppel vagy karakterrel. Kaplan szerint egy kifejezés karaktere a kifejezés nyilvános nyelvi jelentése, amit kompetens nyelvhasználóként meg kell tanulnunk.²² A karakter olyan függvény, amely egy adott kontextushoz rendel egy tartalmat; indexiku-

²¹ A lényegi indexikus tartalmazó kijelentések e vonása egyesek szerint megcáfolja az isteni mindentudás lehetőségét. Lásd Újvári Márta: *A szkepticizmus kibívása*. Áron Kiadó, Budapest, 1996. 132–157.

²² Nem mindenki ért ezzel egyet, ugyanis így megmagyarázhatatlanná válik többek között egy indexikus kifejezés egy mondaton belüli többszöri előfordulása, mint ahogy azt mondjuk az „Ez nagyobb, mint ez” mondatban látjuk. Ezekben az esetekben a kifejezés két előfordulásának ugyanaz a nyelvi jelentése és a kontextusa, mégis más a referenciájuk. Vagy nézzük azt a kaplani példát, amikor a tükörben megjelenik előttem egy ember képe, akinek ég a nadrágja, és ez az ember történetesen

sok esetén ez egy nem konstans függvény lesz, más kifejezések, például leírások esetében a karakter konstans. A karakter vagy a szerep tehát nem azonos a fregei *Sinnel*, hiszen ez utóbbi közvetlenül, nem a kontextusból vezet a referenciához, és mindig ugyanahhoz a referenciához vezet. Mivel tehát az indexikusok nem rendelkeznek a referenciát rögzítő értelemmel, az indexikusokat tartalmazó mondatok esetében abban, ami kimondatik, vagyis a propozicionális tartalomban nem az indexikus kifejezések leíró jelentése, hanem a referenciájuk játszik szerepet. Ez szintén ellentmond a kompozicionalitás olyan, Frege általi megfogalmazásának, amely szerint a mondat értelme a benne szereplő értelemektől függ.

Jól látható, hogy az indexikusokat tartalmazó mondatok Perry-Kaplan-féle kezelése egyértelműen támadja a „Russell-elvet”, és inkább a bevezetés 2. pontjában leírt externalista állásponthoz áll közelebb. Mivel a szemantika elválasztja egy mondat jelentését attól a propozicionális tartalomtól, amit a mondat kifejez, itt lehetségessé válik, hogy egy kompetens nyelvhasználó megértsen vagy értelmesen használjon egy adott mondatot anélkül, hogy tudná, milyen gondolatot fejez az ki. Ez utóbbit ugyanis különböző olyan kontextuális elemek határozzák meg, amelyekkel esetleg maga a beszélő nincs tisztában.

Ezzel szemben Gareth Evans álláspontja szerint²³ a fregei gondolatot dinamikusnak kell értelmezni. Ez azt jelenti, hogy fel sem merül az a kérdés, hogy a „Ma szép idő van” állítás tegnap ugyanaz-e, mint a „Tegnap szép idő volt” állítás ma. Egy gondolat megragadása szerinte ugyanúgy igényli azt, hogy képesek legyünk nyomon követni a gondolatot, mint ahogy egy tárgy észleléséhez is hozzátartozik a tárgy nyomon követésének képessége.

Sőt, talán az is lehetséges, hogy az indexikus kifejezéseknek mégiscsak léteznek olyan használatai, amikor nem referenciájuk, hanem leíró tartalmuk a lényeges. Vegyük például azt a szituációt, amikor a szürkületben távolról meglátva egy alakot, elkezdek rohanni felé, majd közelebb érve egy barátomat ismerem fel az alakban, és zavartan nézek rá. Amikor barátom kérdőre von furcsa viselkedésem miatt, így felelek neki:

(24) Távolról azt hittem rólad, az anyám vagy.

Ebben az esetben nyilván nem a „rólad” indexikus kifejezésnek a kontextus által meghatározott referenciája számít annak a tartalomnak a meghatáro-

én vagyok. Ekkor a viselkedés szempontjából nem csak abban van különbség, hogy azt mondom-e a tükörképre mutatva: „Ég a nadrágja!”, nem tudván, hogy én vagyok az, vagy azt mondom: „Ég a nadrágom!”. Az sem mindegy, hogy azt mondom-e: „Az »Ég a nadrágom« mondat kimondójának ég a nadrágja” – ami az „én” karakterének megfelelő leírást viszi a mondatba –, nem ismervén fel, hogy én vagyok az, aki ezen állítást tette, vagy, felismervén ezt, felkiáltok: „Ég a nadrágom!”. Az ilyen és hasonló példák alapján néhányan három szemantikai értéket tulajdonítanak az indexikusoknak: a referenciát, a karaktert és az ezektől különálló nyelvi jelentést. Mindehhez lásd: Recanati, François: Direct Reference, Meaning and Thought. *Noûs*, 24., 1990/5, 697-722; Braun, David: Demonstratives and Their Linguistic Meanings. *Noûs*, 30., 1996/2, 145-173.

²³ Lásd Evans: Understanding Demonstratives. Id. kiad.

zásában, ami a mondat által kimondatik, hiszen valójában sosem hittem a barátomról azt, hogy ő azonos lenne az anyámmal. Ami lényeges itt, az természetesen a kifejezés leíró tartalma, ami körülbelül azzal a leírással adható meg, hogy „az illető, akihez beszélek”, és tényleg arról az illetőről gondoltam, hogy az anyám. Felvetődhet persze a gyanú, hogy szemantikai értelemben e mondat esetében is az indexikus kifejezés referenciája releváns, csak pragmatikai szinten értjük másképp, vagyis nem szó szerint a mondatot.²⁴

Kellék 27-28

²⁴ Ezúton szeretném köszönetemet kifejezni Zvolenszky Zsófiának és Tózsér Jánosnak, akik a tanulmány korábbi változatait kommentálták, és hasznos tanácsokkal láttak el a végleges verzió megírását illetően.